

SUBA JÁNOS*

KATONAI HELYŐRSÉGEK A „VAJDASÁGBAN” 1867–1918

MILITARY GARRISONS IN VOJVODINA 1867–1918

ABSTRACT

This essay aims to present the military units that between 1867–1918 were supplied by peace garrisons and supplementary units from Vojvodina, from the settlements of the area that today belongs to Serbia. Among the Imperial and Royal Troops (K. u. K.) the Regiments of Foot No. 86 from Szabadka, No. 23 from Zombor, and No. 6 from Újvidék (Novy Sad) were subordinated to the IVth Wing Headquarters of Budapest. Regiments of Foot No. 29 from Nagybecskerek, No. 43 from Fehértemplom were subordinated to the VIIth Wing Headquarters of Temesvár. Troopers Regiment No. 11 from Mitrovica was under the authority of the XIIIth Wing Headquarters of Zagreb in Croatia.

As regards the Hungarian royal military units, Regiment of Foot No. 6 of Szabadka and the Battalion from Nagybecskerek of Regiment of Foot No. 5 of Szeged were allocated in the IInd Military District of Szeged. Units of the Regiment of Foot no. 7 from Versec were supplied from the Southern parts of Temes county. Regiment No. 28 of Vinkovce were recruited from the townships of Szerém county.

Bevezetés

Tanulmányunkban azokat a katonai alakulatokat ismertetjük, amelyek hadkiegészítésüket a ma Vajdaságnak nevezett terület településeiről nyerték, illetve azokat az alakulatokat, amelyeknek békehelyőrségük volt valamely Vajdasági településen. Vajdaság alatt a Bácska,¹ (földrajzilag Közép-, és Dél-Bácska), Bánság² (földrajzilag Nyugat-Bánság), és Szerémség (földrajzilag Kelet-Szerémség) területét a történelmi Bács-Bodrog és Torontál és Temes és Szerém vármegyét értjük.³ Ezt a területet mi leszűkítjük, és a mai Szerbiához tartozó területet értjük alatta. Vizsgálódásunkból kizárjuk a Habsburg császárság által létrehozott határőrvidék⁴ katonai alakulatait, valamint a Pétervárad-i erődben elhelyezett és ott szolgálatot, teljesítő alakulatokat. A Habsburg haderő azon ezredeire koncentrálunk, amelyek hadkiegészítésüket erről – a ma Szerbiához tartozó – területről nyerték, illetve itt diszlokáltak.

Békehelyőrség alatt esetünkben azokat az alakulatokat értjük, amelyeknek parancsnoksága a hadvezetés által kijelölt városban állomásozott. A Habsburg Birodalom haderejében az ezred volt az a szervezeti egység, amelynek – több emberből álló – parancsnoksága, törzse volt.

A békehelyőrség, a „garnizon” az állandó hadseregek létrehozásával a XVIII. században vált általánossá Európa szerte. Így volt ez a Habsburg Birodalomban is. A korszak és így a Habsburg haderő legfontosabb szervezeti egysége az ezred volt. Az ezred több feladatot oldott meg: egyszerre működött adminisztratív, hadkiegészítő, kiképző, fegyelmező és gazdasági, szervként. Háborús időkben új ezredeket hoztak létre, amelyeket később vagy megszüntettek vagy, feloszlattak, alakulataikat más ezredek kötelékébe vezényelték.⁵

Az ezred, ezredtörzsre és századokból álló zászlóaljakra tagozódott. Az ezredtörzs békeidőben és háborúk alatt is hivatalos jelentése székhelyén állomásozott. Zászlóaljai pedig az ezredtörzshöz közeli településeken, úgynevezett elhelyezési körletekben állomásoztak, a

* PhD, alezredes, a Hadtörténelmi Tár vezetője, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest.

hadvezetés háború idején innen vezényelte a hadszíntére. Az ezredek zászlóaljai, századai gyakran változtatták elhelyezési körletüket, miközben az ezredtörzs változatlanul székhe-lyén maradt. Időnként az ezredtörzsek is helyőrséget változtattak, nemcsak az alakulataik, aminek oka egyrészt a terület eltartó képessége volt. A lovas alakulatoknál a lovak számára mindig biztosítani kellett a megfelelő nagyságú legelőket. Ha a lovak felélték a legelőket, akkor gyakran megtörtént, hogy nem csupán egyes századokat, hanem a teljes ezredet is áthelyezték. Másrészt politikai okai is voltak, hogy a birodalom különböző tartományaiából származó hadkiegészítésű alakulatok nem a saját hadkiegészítésű területükön diszlokáltak.

A Habsburg haderő ezredeit ezért gyakran áthelyezték.⁶ Ezt a folyamatot a hadsereg felső vezetése, a Haditanács, később a vezérkar, majd a szállásmesteri hivatal koordinálta, irányította. Az ezredek áttelepülése nem egyszerűen csak katonai kereteken belüli manőver volt, hatása messze túlterjedt a hadsereg keretein, érintette a vármegyei közigazgatást, va-lamint az adott terület népességét is.

Az általunk vizsgált terület egy adott történelmi korszakban nagyon mozgalmas hadtörténettel rendelkezett. Azonban mi kezdő időpontunk 1867, a kiegyezés és az általa létrejött Véderőtörvények és a m. kir. Honvédség felállításának kezdete. A szűkebb témánk megér-téséhez, ahol szükséges ott röviden áttekintjük a Habsburg haderő legfontosabb jellemzőit, mert ezek ismerete nélkül nem érthető az alakulatok elhelyezése.

Katonai közigazgatás

A hadsereg alakulatai bérelt, és többé-kevésbé elégtelen, hiányosan felszerelt férőhe-lyeken közösen, vagy pedig egyenként voltak beszállásolva.⁷ Az 1868. évi Véderőtörvé-nyek, valamint a megrövidített tényleges katonai szolgálat a közös hadsereghez tartozó alakulatok állandó együttes és szabályszerű elhelyezését kívánta meg. A korábbi gyakorlat – hogy a katonák a lakosságnál ezekkel együttes, vagy az osztályok és szakaszok részére bérelt kis férőhelyű épületekben, és szobákban való beszállásolása – hátrányos volt a szol-gálat ellátására, a kiképzésre, nem is beszélve a fegyelmi helyzetről. Ezért a katonai veze-tés törekedett a katonai alakulatok állandó elhelyezésére. Ezt ösztönözte a technika fejlődé-se is, amely igényelte a lőterek, gyakorlóterek, lovardák építését, a különböző fegyverne-mek közötti együttműködés állandó gyakorlását.⁸ Ez maga után vonta, hogy a katonailag fontos fekvésű településeken elhelyezett alakulatok állandó laktanyákban kapjanak helyet. A beszállásolást csak az 1879. évi XXXVI. törvény oldotta meg.⁹ Ezt az 1895. évi XXXIX. törvény cikk némely ponton előnyösen módosította.¹⁰ Így vált lehetővé, hogy a haderő alakulatai modern, a kor színvonalán álló, állandó újonnan épített laktanyákban nyerjenek elhelyezést.

Vizsgálatunkat a legmagasabb szintű katonai szervezéssel kezdjük. Katonai közigazga-tás legmagasabb parancsnoksága és hatósága a katonai területparancsnokság volt az Osztrák–Magyar Monarchiában, amelyet a haderő hadkiegészítési és adminisztratív ügymeneti célból alakítottak ki. Mozgósítás esetén ezek alkották hadtestparancsnokságokat.¹¹ Az álta-lunk vizsgált terület a cs. és kir. Közös Hadsereg IV. Budapesti és a VII. Temesvári és a XIII. Zágrábi katonai kerületéhez, az itt lévő alakulatok a IV. és a VI. és a XIII. hadtestek alárendeltségébe tartozott. Természetesen a hadrendi megnevezés és számozás is fejlődé-sen ment keresztül.

A m. kir. Honvédség katonai közigazgatását 1868–1913 között többször átszervezték.¹² A katonai kerületek hadkiegészítési kerületekre tagozódtak.¹³ Így a legfontosabb irányító parancsnokság a Honvéd kerületi parancsnokság¹⁴ volt, mely a hadtestparancsnokság moz-gósítása és elvonulása után a hadtest székhelyén visszamaradó katonai vezetőszerként

felsőfokú területi katonai hatóságként működött.¹⁵ Az általunk vizsgált területet 1871-től a Szegedi és a Zágrábi honvédkerülethez tartozott. (A II. Szegedi és a VII. majd a VI. Zágrábi honvédkerülethez.)

Katonai alakulatok és helyőrségek a Vajdaságban

A következőkben azon alakulatokat tekintjük át, amelyek az általunk Vajdaság néven nevezett vidékéről nyerték kiegészítésüket, illetve itt diszlokáltak. Ezeket pedig a diszlokációs térképek segítségével mutatjuk be. A haderő alakulatainak mozgását az évenként kiadott *Állomásoztatási (diszlokációs) térképekből* tudjuk nyomon követni.¹⁶ Az ismertetésre kerülő alakulatok az általunk vizsgált időszakban vagy az adott helyőrségben állomásoztak, vagy kiegészítésüket erről a terület településéről nyerték.

Természetesen, az alakulatok számozása, hadrendi megnevezése is változott, ahogy maga a haderő a K. u k. hadsereg, illetve a honvédség fejlődött, alakulatai növekedtek, vezetési struktúrája korszerűsödött. Ezeket mind nyomon tudjuk követni az elhelyezési térképek segítségével. Ezek a térképek akkor kerültek kiadásra, amikor a haderő bizonyos alakulatai helyőrséget változtattak (átdiszlokáltak, áttelepültek), új alakulatokat, intézményeket, irányító szerveket (pl.: dandár, hadosztályparancsnokság, állomásparancsnokság) hoztak létre. Mivel a békehadrend nyílt volt, ezért a Monarchia békehaderejének elhelyezkedése közmert volt. Így ezek a térképek kereskedelmi forgalomba kerültek, megvásárolhatók voltak.

A területi hadkiegészítés alapján és a tömeghadsereg létrejöttével a polgári közigazgatás és a sorkötelesek is tudták, hogy hova és milyen alakulathoz fognak bevonulni. A területi hadkiegészítési „határok” a különböző alakulatok között ki voltak jelölve. A mi szempontunkból legfontosabb az, hogyan változtak a hadkiegészítési határok a különböző alakulatok között. Ezt mutatjuk be a diszlokációs térképek segítségével, ezek is több célra készültek, különbözők voltak, alakjukat, díszítésüket tekintve. A monarchiában a diszlokációs térképek egy részét polgári nyomdák állították elő, és polgári közigazgatási hatóságoknak, illetve a nagyközönségnek szánták.

Az első térkép, amelyet előzményként ismertettünk 1840-ből, származik.¹⁷ Annak illusztrálására, hogy a sorszerek számozása általában nem változott. A hadsereg egy konzervatív intézmény, ragaszkodik a hagyományaihoz. A korszerűsítés a mi esetünkben inkább újabb alakulatok, újfegyvernemek, szakcsapatok megjelenését és a hadkiegészítés területi beosztásának finomodását jelenti.

1840-ben az általunk tárgyalt terület a 6. Újvidéki császári gyalogezred¹⁸ hadkiegészítési területéhez tartozott. A térképen jól láthatók a kiegészítési kerület határai, amelyek egybeesnek az akkori Bács-Bodrog megye határaival, természetesen figyelembe véve a határörvidék területét. A Zentai járás már 29. Nagybecskereki ezred hadkiegészítő területéhez tartozik.¹⁹ A 29. ezred kiegészítő területe a Torontál vármegyét, illetve Temes megye déli részét ölelte fel. Ugyanezt az állapotot mutatja be egy 1857-ből származó térkép.²⁰

A Neoabszolutizmus idején az ország közigazgatási beosztása is megváltozott. Ez nyomon követhető az elhelyezési térképeken, vázlatokon is. 1859-ben a Magyarországon állomásozó III. hadsereg alá volt alárendelve a Szabadkán állomásozó 3. Ulánus ezred,²¹ és az Újvidéki 6. gyalogezred Újvidéken állomásozó 4. zászlóalja.²² A Temesvári katonai körzet alárendeltségében a 24. ezred 4. zászlóalja állomásozott Nagybecskereken.

Az 1866. évi elhelyezési vázlaton a Temesvári katonai körzet területe megnövekedett, már felölelte Bács-Bodrog vármegyét is. Ekkor a következő alakulatokkal találkozunk: Zomborban a 23. gyalogezred egy zászlóalja, Nagyikindán a 29. ezred egy zászlóalja, Versecen a 43. ezred²³ egy zászlóalja található.²⁴

Éz utal arra, hogy az ezredek kiegészítő körzete is megváltozott, új ezredek jöttek létre, amire több térkép is utal. 1865-ből származó térképen látni lehet, hogy a Bács-Bodrog vármegye északi területe a Zombori székhelyű 23. gyalogezred²⁵ kiegészítő kerülete lett, míg a megye déli Apati–Kula–Óbecse vonaltól délre az Újvidéki 6. gyalogezred kiegészítő kerülete maradt. A 29. gyalogezred kiegészítési területe pedig Torontál vármegyét és Temes megye területének egy részét fedte le.

Az 1870-ből származó térképen újra megváltozik az ezredek kiegészítő kerületeinek határa. A térkép nemcsak a katonai közigazgatás beosztását, hanem a nemzetiségi viszonyokat és a vasúthálózatot is bemutatja.²⁶ Ez már a haderő új strukturáját jelentette, amely természetesen folyamatosan módosult, tekintettel a birodalom által viselt háborúkra, és azt követő átszervezésekre.

E szerint a vizsgált területen a Budai XI. katonai területparancsnokság területén a XIII. (Pesti) hadosztályparancsnokság alárendeltségében tartozott a 23. és a 6. gyalogezredek. Bács-Bodrog vármegye területén két ezred osztozkodott. A 23. Zombori ezred a megye nyugati részét a Bajai, Bácsalmási, Topolyai, Zombori, Apatini, Kulai járás területét foglalta magába. A 6. Újvidéki ezred a megye keleti területeit a Szabadkai, Zentai, Óbecsei, Újvidéki Palánkai járásit foglalta magába. A 4. k.u.k. huszárezred kiegészítő (pót) százada Szabadkára települt. A Temesvári XIV. katonai területparancsnokság területén a XVII. (Temesvári) hadosztályparancsnokság alárendeltségében volt a 29. Nagybecskereki és a 43. Verseci ezred.

Az 1876-os diszlokációs térképen katonai közigazgatás határai és ezzel együtt az ezredek területi kiegészítésének körzetei is módosultak.²⁷ A határőrvidéket felszámolták. Itt létrejött a XV. Zágrábi katonai területparancsnokság, alárendeltségében a 70. gyalogezreddel, amelynek kiegészítő kerületét többek között Szerém vármegye alkotta.²⁸

A X. Budapesti katonai területparancsnokság területén a 23 és a 6. ezredek kiegészítő területe ismét módosult. A 23. ezred kiegészítő területe a Hódsági és a Palánkai járással bővült. A 6. Újvidéki ezred megkapta a Pétervárad és a Titeli csajkások területét, cserébe elveszítette a Palánkai járás területét.

A Temesvári XIII. katonai területparancsnokság területén a 34. (Temesvári) hadosztályparancsnokság alárendeltségében volt a 29. Nagybecskereki ezred Torontál megye területével. A Temesvári 61. ezred kiegészítő területe megnövekedett, leért a Dunáig. A 43. ezred székhelye átkerült Versecről Karánsebesre és kiegészítő területe megnőtt Temes megye déli részén túl Krassó-Szörény megyével.

Itt már megjelenik az újonnan szerveződő honvédség alakulatainak elhelyezése két színnel.²⁹ Így a II. Szegedi kerületben felállításra került a 4. Észak-Bácskai zászlóalj Szabadka, az 5. Közép-Bácskai zászlóalj Zombor, a 6. Dél-Bácskai zászlóalj Újvidék, a 13. Észak-Torontáli zászlóalj Zombolya, a 14. Dél-torontáli zászlóalj Nagybecskerek, a 17. Krassó-Temesi zászlóalj Versec, a 85. Duna-Temesközi zászlóalj Pancsova. A VII. Zágrábi Horvát-szlavon kerületben a 92. Péterváradai zászlóalj Mitrovica székhellyel.³⁰ A lovaságnál a helyőrségek a következők voltak: a 4. Bácskai honvédhuszár lovasszáhad Zombor, a 9. Torontáli honvédhuszár lovasszáhad Nagybecskerek, a 32. szerémi dzsidás honvédlóvasszáhad Vukovár helyőrséggel. A zászlóaljokat 1871-től dandárokba vonták össze.³¹

1882-ben a hadsereget átszervezik és a meglévő 80 ezredhez még 22 gyalogezredet szerveznek 1883. január 1-jével.³² Az 1883-as térképen megjelenik a Szabadkai 86. és a Fehértemplomi 83. gyalogezredek.³³

A Szabadkai császári és királyi 86. magyar kiegészítésű gyalogezred az Újvidéki 6. ezred 5 zászlóalja, a Zombori 23. gyalogezred 5 zászlóalja, a Budapesti 32. gyalogezred 3 zászlóalja és a Kecskeméti 38. gyalogezred 4. zászlóaljból alakult meg. Kiegészítési kerületparancsnokság székhelye Szabadka, ezrednyelv magyar volt.³⁴ Az ezredek kiegészítő

kerülete újból átalakult. A 23. ezred kiegészítési területe főképpen az Újvidéki 6. gyalogezred és csak kis részben a Zombori 23. ezred kiegészítési kerületéből hasították ki. Magába foglalta Bács-Bodrog vármegyének a Tisza felé eső részét, keleten a Tiszáig, délen a Ferenc csatornáig, északon a megyehatárig.

Az új beosztást a térképek is ábrázolják. Egy 1885-ben kiadott térképen lehet nyomon követni, ahol megjelenik a megyék járásainak a megnevezése és számozása is.³⁵ Eszerint a 23. Zombori gyalogezred hadkiegészítési területéhez tartozott a Bajai, Bácsalmási, Zombori, Apatini járás. A 86. Szabadkai ezredhez a Szabadkai, Zentai, Topolyai, Óbecsei járás.

A 6. Újvidéki ezred kiegészítő területét a Zsabjai, Titeli, Újvidéki, Kulai, Hódsági és Palánkai járás alkotta. A 29. nagybecskereki gyalogezred kiegészítő kerületét Torontál megye Törökkanizsai, Nagyszentmiklósi, Nagyikindai, Törökbecsei, Nagybecskereki, Párdányi, Antalfalvai járások alkották.

A 83. Fehértemplomi ezred a Nagybecskereki 29. az Aradi 33. a Karánsebesi 43. és Temesvári 61. gyalogezredek ötödik zászlóaljaiból alakult meg.³⁶ A 83. Fehértemplomi gyalogezred kiegészítő kerületét Torontál megye Modosi, Bánlaki, Alibunári, Pancsovai járásai, valamint Temes megye Verseci, Fehértemplomi, Kubini, és a Dettai járásai alkották. Torontál vármegye három járása Perjámos, Zsombolya, Csenei a 61. Temesvári ezred kiegészítő kerületéhez tartozott.

1886-ban a honvédkerületek négy honvédzászlóalját előbb féldandár néven vonták össze, később ezekből lettek a honvédezek. Így felállt honvédezek és zászlóaljak száma is megváltozott. A 45. Szegedi dandár 5. ezredének 3. zászlóalja (volt 14.) Nagybecskereken volt. A 6. Szabadkai ezred zászlóaljai 1. Szabadka, 2. Zombor, 3. Újvidék. A 7. Verseci ezred a 46. Lugosi dandár egyik ezredét alkotta. Zászlóaljai Versecen, Oravicán, és Pancsován állomásoztak. A 84. Vinkovcei dandár kötelékébe tartozott a 28. Vinkovcei ezred, amelynek zászlóaljai Vinkovcén, és Mitrovicán kerültek elhelyezésre.

Ez a felosztás látszik az 1888 évi térképen is.³⁷ A kor szokásának megfelelően az ezredek általában egy-egy zászlóaljjal állomásoztak a nevüket viselő településeken. Ez általában a laktanyák építésével állt összefüggésbe.³⁸ Így például Szabadkán egy-egy zászlóalja volt a 86. közös és 6. honvéd ezrednek, Zomborban egy –egy zászlóalja volt a 23. közös és 6. honvéd ezrednek, Újvidéken egy-egy zászlóalja volt a 6. közös és 6. honvéd ezrednek. Nagybecskereken egy-egy zászlóalja volt a 29. közös és 5. honvéd ezrednek, Pancsován egy zászlóalj volt a 7. honvéd ezrednek, Fehértemplomban egy zászlóalja állomásozott a 83. közös ezrednek, Versecen egy zászlóalja volt a 7. honvéd ezrednek. Szerémségben Mitrovocán a 28. honvédezed egy zászlóalja állomásozott.

Ekkor már rögzültek a honvéd kiegészítő kerületek beosztása is.³⁹ Az 5. Szegedi ezredhez tartozott Torontál megye Nagybecskereki, Törökbecsei, Nagyikindai, Törökkanizsai, és Nagyszentmiklósi járásai. A 6. Szabadkai ezredhez Bács-Bodrog megye minden járása, Baja, Szabadka, Zombor, Újvidék városokkal. A 7. verseci ezredhez Torontál megye Módosi, Bánlaki, Alibunári, Pancsovai, Antaljai járásai, Temes megye Dettai, Verseci, Fehértemplomi, Kubini járásai. A 28. Vinkovcei ezredhez a Szerém megye járásai. Így a közös hadsereg és a honvédség hadkiegészítő kerületei már lefedték egymást.

A térképek táblázatos formában is bemutatták a fegyveres erők elhelyezkedését. A térképből látható, hogy a nagyobb helyőrségben a parancsnokságok, fegyvernemi alakulatok és szakcsapatok létszáma nőtt. Az 1910. évből származó elhelyezési térképből⁴⁰ láthatjuk:

A K. u. K. IV. Budapesti hadtestparancsnokság alárendeltségében lévő 86. Szabadkai gyalogezred 1. és a 4. zászlóalja Szabadkán, a 2. Budapesten és 3. Visegrádon (Boszniában) állomásozott. A 23. Zombori gyalogezred 4. zászlóalja Zomborban volt, az 1–3. zászlóaljak Budapesten voltak. A 6. Újvidéki gyalogezred 4. zászlóalja Újvidéken volt, az 1. Bilek, a 2. és a 3. zászlóaljak Budapesten voltak.

A VII. Temesvári hadtestparancsnokság alárendeltségében a 29. Nagybecskereki gyalogezred 1. zászlóalja Nagybecskereken a 2. 3. és a 4. zászlóaljai Temesváron voltak. A 43. Fehértemplomi gyalogezred 1., 3., 4. zászlóalja Fehértemplomon, a 2. zászlóalj Karánsebesen volt. Fehértemplomban került elhelyezésre a 68. gyalogdandár-parancsnoksága. Pancsován volt a 23. Temeskubinban a 28. tábori vadász zászlóalj alakulatai. A lovasság közül a 12. K. u. k. huszárezred 1. osztálya (1–3. század) Nagyikindán állomásozott (a térkép ezt nem jelöli).

A horvátországi XIII. Zágrábi hadtestparancsnokság alárendeltségében volt a 11. Dragonyos ezred, törzs és az 1. osztály Mitrovicban, századai: Zimony, Mitrovica, Indija, a 2. osztály Rumában állomásozott, Ruma és Bjeleina voltak a századok elhelyezése Mitrovicán volt még a 31. tábori vadász zászlóalj. Zimonyban a 68. Szolnoki gyalogezred 2., 3., és 4. zászlóalja, és a 14. gyalogdandárparancsnoksága.

A honvéd alakulatok közül a II. Szegedi honvédkerületben a 6. (szabadkai) honvéd gyalogezred 1. zászlóalja Szabadkán, a 2. zászlóalj Zomborban a 3. zászlóalj Újvidéken volt elhelyezve. Az 5. Szegedi honvédgyalogezred 3. zászlóalja Nagybecskereken diszlokált. A 7. Verseci honvédgyalogezred 1. zászlóalja Versecen, a 2. Oravicán, a 3. Pancsován volt.

A 4. honvéd huszárezred parancsnoksága és a 2. osztálya Szabadkán az 1. osztály Baján került elhelyezésre.⁴¹ A horvátországi Szerém vármegye területét a 28. Vinkovcei honvéd ezred fedte le.

A helyőrségek elhelyezésében többször állt be változás, amelyet az elhelyezési térképeken, nyomon lehet követni. Az I. Világháborúban, városokban az állomásparancsnokságok⁴² mellett megszorodtak a „katonai alakulások” száma.⁴³

JEGYZETEK

1. Lásd: Csüllög Gábor (2009): Bácska térszerkezeti szerepe a honfoglalástól a 20. századig. In: Maruzsa Z. (szerk.): „A déli végeken” Tanulmányok a Magyarország és Jugoszlávia között a bácskai térségben kialakult hidegháborús konfliktusról. Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja 2009. 9–20. p.
2. Lásd: Csüllög Gábor (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 2. szám (No. 9.) 2010. 29–37. p.
3. A térség térszerkezetéhez és beosztásához lásd: Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történeti gyökerei). In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mernöki kar, Szeged, 2007. 601–605. p. Csüllög Gábor (2009): Történeti régió két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 268–273. p.; Gulyás László (2007) Vajdaság: Történeti áttekintés. In: mű Nagy Imre (szerk.): A Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 2007. pp. 76–149. p.; Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék, Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő. Budapest, 34–40. p.
4. A határőrvidék kialakulására lásd Suba János (2009): A határőrvidék – határvédelem a földrajzi térben. In: Közép-Európai Közlemények 2009/1. szám (II. évfolyam, 1. szám No. 3.) 44–54. p.
5. A Habsburg haderőnek fennállása óta (1618–1918) összesen 458 sorgegység volt. Ebből az idők során feloszlattak 319 ezredet, a világháborúban egyet, a hírhedt vált 36. cseh ezredet oszlattak fel. A világháború végén 138 ezred bomlott fel a Monarchiával együtt. A huszárezredek száma is állandóan változott. A haderőben 1618–1918 között összesen 74 huszárezred került felállításra. A XVII. század végétől 1918-ig összesen 38 huszárezredet állítottak fel. 1873–1918 között 16 ezred volt. Wrede Alphons: Geschichte der K. u. K. Wermacht. I–V. Wien. 1901.

6. Leggyakrabban a 39. debreceni gyalogezred változtatta az állomáshelyét. Fennállása óta 1914-ig (178 év alatt) 71 helyőrségváltást ért meg. A bécsi 4. gyalogezred 215 év alatt 79 helyőrséget változtatott. A lovasezredek közül a 12. huszárezred 42-szer, vagyis minden harmadfél év alatt változtatta állomáshelyét. A 7. huszárezred 116 év alatt 43-szor. Mayer Ferdinand: Geschichte des K.K. Infanterie-Regimentes Nr. 39. Wien 1875. Amon Gustav: Geschichte des K.K. Infanterie-Regimentes Nr. 4. Wien. 1879. Amon Gustav: Geschichte des K. K. 12. Husaren-Regimentes. Wien 1876. Amon Gustav: Geschichte des K.K. Husaren-Regimentes Nr. 7. Wien 1856. Wrede: i.m.
7. Az áttörést az 1854–55-ben a moson megyei Nezsider községben felépült új laktanya jelentette. Ezt egy olyan szerződés alapján építette a megye, hogy béke idején, a laktanyán kívül a megye egyetlen települése sem lesz állandó beszállással terhelve a hadsereg részéről. (Suba J.)
8. A monarchia haderejéről – korabeli ismeretterjesztő stílusban – élénk és színes képet ad Dancer Alfons szerkesztésében 1889-ben megjelent: A mi hadseregünk. Az Osztrák–Magyar Monarchia népei fegyverben és zászló alatt. című műve.
9. 1879: XXXVI. törvénycikk a közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség elszállásolásáról. Országos törvénytar. 1879. június 14.
10. Például a rendes laktanyák és a fiók laktanyák közé egy új típust a II. osztályú laktanyát iktatott be. Ez a laktanya típus megegyezik a rendes laktanyák férőhely számaival, csak minőségre és építési szerkezetre nézve tért el. Így ezeket olcsóbban lehetett építeni. Ez a törvény a községek lakbérosztályát 10–10 évenként felülvizsgálta. 1895: XXXIX. Törvény-cikk a közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség beszállásolásáról szóló 1879. évi XXVI. törvénycikk némely szakaszának módosításáról. Országos Törvénytar. 1895. július 16.
11. A cs. és kir. közös Hadsereg 1912-ben 15 katonai területre (Militär-Territorial-Bezirk) tagolódott, amelyek közül 6 működött Magyarországon, lefedve a Monarchia teljes területét: IV. Budapest, V. Pozsony, VI. Kassa, VII. Temesvár, XII. Nagyszeben, XIII. Zágráb, a többi: I. Krakó, II. Bécs, III. Grác, IV. Bp., V. Pozsony, VI. Kassa, VII. Temesvár, VIII. Prága (Praha), IX. Leitmeritz (Litomerice), X. Przemysl, XI. Lemberg (Lwów), XII. Nagyszeben, XIII. Zágráb, XIV. Innsbruck, XV. Szarajevó. A cs.kir. Landwehr 1914-ben 9 katonai területe az OMM „Lajtán túli felét” fedte le: I. Krakow, II. Wien, III. Graz, IV. Prag, V. Leitmeritz, VI. Przemysl, VII. Lemberg, VIII. Innsbruck, IX. Ragusa.
12. 1868-ban 6 hadkerület alakult meg: I. Dunáninneni, II. Dunántúli, III. Tiszáninneni, IV. Tiszántúli, V. Királyhágóntúli, VI. Horvát–Szlavón. 1869-től székhelyük szerint nevezték meg ezeket: Pest, Buda, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Zágráb. 1870-től megnevezésük hadrendi számmal ellátott honvédkerületre változott: I. Pest., II. Kolozsvár, III. Kassa, IV. Pozsony, V. Buda, VI. Zágráb. 1871-ben 1 új honvédkerületet alakítottak, s a meglévőket részben átszámolták: I. Pest, II. Szeged, III. Kassa, IV. Pozsony, V. Buda, VI. Kolozsvár, VII. Zágráb. 1876-ban területi át-szervezés nélkül az V. honvédkerület székhelyét Székesfehérvárra helyezték át. 1913-ig ez a 7 honvédkerület működött, ekkor nevüket honvéd katonai kerületre változtatták, területüket úgy szervezték át, hogy egybeessenek a cs. és kir. Közös Hadsereg katonai területeivel, s a székesfehérvári V. kerületet megszüntették, egyidejűleg a kolozsvári és a zágrábi kerület hadrendi számát V.-re, ill. VI.-ra módosították. 1914-ben a 6 honvéd katonai kerület lefedte a történelmi Magyarország teljes területét: I. Budapest, II. Szeged, III. Kassa, IV. Pozsony, V. Kolozsvár, VI. Zágráb.
13. A cs. és kir. Közös Hadsereg illetékessége alá 108 (és 4 Bosznia-Hercegovinai), a cs. kir. Landwehr hatáskörébe 39, a m. kir. Honvédség joghatósága alá 28 hadkiegészítési kerület tartozott. Ezek végezték a személyi feltöltést a védkötelezettség alapján.
14. A honvédkerületi parancsnokság feladata illetékességi területén a katonai rend és fegyelem, a vagyon- és közbiztonság fenntartása, a nemzet- és államellenes tevékenység megakadályozása, a hadművelési területen harcoló hadtest személyi és anyagi utánpótlásának irányítása, a visszamaradó pöttestek, alsó fokú katonai területi hatóságok, honvéd kiegészítő parancsnokságok, bevonulási központok munkájának szabályozása és ellenőrzése, az újabb mozgósítások végrehajtása; együttműködés a polgári közigazgatási hatóságokkal; a kiképzés elvi irányítása. A honvédkerületi parancsnokság parancsnoka az illetékességi területén lévő katona személyek előljárója, közegei útján személyi, anyagi és fegyelmi ügyeik intézője volt.

15. A honvédkerületi parancsnokságot a hadtest számozásának megfelelő arab szám jelölte. A honvédkerületi parancsnokság parancsnoka a hadtestparancsnok mellé beosztott tábornok, aki a hadtest elvonulásakor a honvédkerületi parancsnok címet vette fel.
16. A diszlokációs térképek a történeti források egyik csoportját képezik. Tematikus térképek egyik fajtája.
17. Hadtörténelmi térképtár jelzete: B IX c. 91. [Hadkiegészítési térkép az Osztrák Monarchia területéről. (M. 1:1 750 000)] Hely nélkül. (1840?) 88×63 cm. Színes, Rézmetszet. *Az osztrák Császárság hadkiegészítési térképe.*
18. Az ezred 1762-ben alakult meg a 2. székely határőr ezred állományából. Több hadrendi száma is volt (1769–1789 között a 74. ezred, 1798–1851 között a 15 ezred). 1849-ben Erdély területén újjászervezik. Kiegészítő kerületének székhelye 1853 óta Újvidék. Végleges hadrendi számát 1861-ben kapta meg. Ezred békehelyőrsége az örökös tartományok területén volt. 1880-tól az ezred tulajdonosa I. Károly román király volt. Wrede: i. m., I. k. 151. p. Az ezred történetére lásd: Geschichte des K. und K. Infanterieregimentes Karl I. König von Rumainen. Nr. 6. 1851–1917. Bp. 1908.
19. Az ezred 1709-ben alakul meg, hadrendi számát 1769-ben kapta meg. Hivatalosan csak 1867-ben lett hadkiegészítő kerületének székhelye Nagybecskerek. 1873-ban a határőrvidék megszüntetésekor a megszünt 12. német-bánáti határőrezred alakulatait átvette. Wrede: i. m. I. k. 323. p.
20. Hadtörténelmi térképtár jelzete: B IX c. 74. Armee Ergränzungs Bezirks Eintheilung der oesterreichischen Monarchie mit Ausnahme der Militär-Gränze. (M. 1:2 360 000) H. n. (1857.) K. n. 71×48 cm. Színes. *Az Osztrák Császárság hadkiegészítő körzeteinek térképe 1857 körül.*
21. A 3. Galíciai Ulánus ezred ezredtörzsének békehelyőrsége 1857 óta Szabadka volt. 1860-ban Ó-Aradra települ át.
22. Hadtörténelmi térképtár jelzete: B IX c 75/1. Dislokationskarte der k. k. Armee im Jänner 1859. (M. 1:3 600 000) H. n. 1859. K. *Az Osztrák Monarchia hadseregének diszlokációs térképe 1859. januárban.*
23. Az ezred 1814-ben az Itáliai tartományok osztrák bekebelezése után alakult meg az a meglévő itáliai ezredek közül, amelyet az osztrákok átvettek, először a 4. majd 43. hadrendi számmal, Cremona békehelyőrséggel. 1860-ban az ezredet átszervezik (az olasz legénységet leadják). 1872-től hadkiegészítő kerületének székhelye Karánsebes. Wrede: im. I. k. 424. p.
24. Hadtörténelmi térképtár jelzete: B IX c 75/2. Dislokationskarte der k. k. Armee im April 1866. (M. 1:3 600 000) H. n. 1866. K. u. k. Mil. geogr. Inst. 62×42 cm. *Az Osztrák Császárság hadseregének diszlokációs térképe 1866. áprilisban.*
25. Az ezred 1814-ben az Itáliai tartományok osztrák bekebelezése után alakult meg az a meglévő itáliai ezredek közül, amelyet az osztrákok átvettek, először a 2. majd 23. hadrendi számmal Bresca békehelyőrséggel. 1860-ban az olasz legénység leadásával (3. 4. zászlóalj feloszlatták) átszervezik. 1861-től hadkiegészítő kerületének székhelye Zombor lett. Wrede: im. I. k. 276. p.
26. Hadtörténelmi térképtár jelzete B IX c 80. Militär-Administrations-Nationalitäts- und Eisenbahnkarte der Oesterreich-Ungarischen Monarchie. (M. 1:1 900 000) Wien und Teschen. 1870. Karl Prochaska. Nyomda. F.-A.-Brockhaus Geogr.-artist Anstalt. Leipzig. 74×56 cm. Színes. *Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai közigazgatási, nemzetiségi és vasúttérképe 1870-ben.*
27. Hadtörténelmi térképtár jelzete: B IX c 86/1. Dislokationskarte der k. k. Armee im Jahre 1876. (M. 1:3 370 000) H. n. 1876. K. n. 49×37 cm. Színes. *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének diszlokációs térképe 1876-ban.*
28. A 70. Pétervárad ezred történetével itt nem foglalkozunk, mert az ezred Horvátország egész területén állomásozott, egy zászlóalja Péterváradon volt. Az ezred történetére lásd: Geschichte des K.U.K. Peterwardeiner infanterie-regiments N. 70. Peterwardein 1898.
29. A honvédség szervezése nagyon lassan haladt előre. A 82 zászlóalj szervezése elhúzódott. A 20 fős törzs mellett csak egy állandósított 103 fős gyalogszázad volt, amelyet a tartalékosok bevonulása esetén négy századkeretre bontottak. A honvédség történetére lásd: Berkó István szerk.: A magyar Királyi Honvédség története 1868–1918. M. Kir Hadtörténelmi Levéltár Budapest. 1928.
30. Minden honvédzászlóalj 4 századból állt, az egyes zászlóaljak kiegészítési területe négy század-járársra oszlott, amelyben a nyilvántartási teendőket egy-egy járásörmester végezte. A magyar

királyi honvéd-zászlóaljok sorozó járásainak valamint a lovas-századok kiegészítési területeinek kimutatása Budapest. 1874.

31. Ezek általában négy zászlóaljból, 1–2 lovasszázadból álltak. A 4., 5., 6. zászlóalj, és 4. lovasszázad az 5. Szegeledi dandár kötelékébe kerültek 1876-ban a 45. hadrendi számot kapta. A 13. 14. zászlóalj és a 9. és a 35. lovasszázad a 4. dandár kötelékébe lépett. A dandárparancsnokság Zombolyán volt. Ez 1874-ben feloszlott. Az eddig önálló honvéd lovasszázadokat 1871-ben osztályá szervezték (4–4 századdal). A 4. Zombori lovasszázad a 3. Szegeledi honvéd lovas osztály kötelékébe került. A 9. Nagybecskereki a 35. Nagyszentmiklósi és a 9. Csákovai lovasszázad a 4. Csákovai osztályt alkotta.
32. Megszüntették az évtizedek óta fennálló aránytalanságokat a birodalom két feléből kiállított gyalogezredekkel kapcsolatban. A z új 22 ezredből hatot magyar, tizenhatot osztrák területekről szervezték meg. Így a 116 közös gyalogezredből 61 volt Magyarországi hadkiegészítési. Az átszervezés úgy történt, hogy a meglévő gyalogezredek 5. zászlóalját megszüntették, és feloszlattak 8 tábort vadász zászlóaljat. Így a 88 zászlóaljból jött létre 22 négy zászlóaljas gyalogezred. Az ezredlétszám egységesen 4914 fő lett.
33. Hadtörténelmi térképtár. Jelzete: B IX c. 92. Militär-Administrativ-Karte der österr.[eichische] ungar.[ische] Monarchie enthaltend die Eintheilung des Reiches in die Heeres u[nd] Marine-Ergänzungsbezirke mit Angabe der Bataillons-Stationen Beider Landwehren, Seidel's. [M. 1:1 700 000] Wien. 1883. L. Seidel und Sohn. Ny. Th. Bannwart. 78×57 cm. Színes. *Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai közigazgatási térképe 1883-ban.*
34. Az ezred történetére lásd A volt Szabadkai cs. és kir. 86. gyalogezred története 1882–1918. Írta: worobijowkai Gaksch József–belibregi Dimics Szilárd. Hn. 1940.
35. Hadtörténelmi térképtár. Jelzete: B IX c 94. Übersichts-Karte der Militär-Territorial, – dann der Heeres- und Kriegs-Marine Ergänzungs-Bezirks-Lintheilung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. [M. 1:1 200 000] [Wien.] 1885. K. k. Mil. geogr. Inst. 108×85 cm. Színes. *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadsereg és haditengerészeti hadkiegészítő kerületeinek áttekintő térképe 1885-ben.*
36. Az ezred történetére lásd: A volt cs. és kir. 83-as és 106-os gyalogezredek története és emlékkönyve, írta: Doromby József. Bp. 1934.
37. Hadtörténelmi térképtár. Jelzete B IX c 66. Universal-Administrativ-Karte der österreich.-ungarischen Armee mit der Eintheilung des Reiches in die Territorial- und Ergänzungsbezirke des K. k. Heeres und der Kriegsmarine, der k. k. und k. ung. Landwehren und des Landsturmes. Nach dem Stande vom 31. Januar 1888. [M. 1:1 500 000] Wien. 1888. Artaria und Co. Nyomda: Th. Bannwarth. 90×69 cm. Színes. Keménytablás borítóban. Fegyvernemek állomáshelyei, alárendeltség táblái. Mell. 24 p. A tartományok sorozókerületi tábláival. *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének állomáshelyeinek térképe 1888-ban.*
38. 1879: XXXVI. törvénycikk a közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség elszállásolásáról. Országos törvénytár. 1879. június 14. Ez ugyan nem kötelezte a törvényhatóságokat a lakatanyák építésére, azonban olyan előnyös feltételeket tartalmazott, amelyek lehetővé tették, hogy a törvényhozási eszközök nélkül is elérjék a kívánt eredményt. Ugyanis – a különböző alakulatok férőhely szükségleteinek megállapításán túl – a helyi törvényhatóságokra bízta, hogy a meglévő épületekben akarják-e a területükön lévő alakulatok számára a megfelelő férőhelyet biztosítani és használatra átengedni, vagy új lakatanyákat akarnak építeni. Ez a törvénycikk megengedte, hogy az elhelyezési költségek könnyebb viselése céljából a községekre pótdadót vessenek ki, továbbá a községeket lakbérosztályba sorolta. A törvény végrehajtási utasítása is hamarosan megjelent. Ezzel kezdetét vette a „lakatanyák építési láz” az ország egész területén. Az 1880. évi béke elhelyezés ismerté válásával a törvényhatóságok benyújtották a lakatanyák építésére ajánlatukat. 1880-ban 28 zászlóalj, 34 lovasszázad, 13 tüzérezred, 4 vonatszázad, 1 vonattelep-keret, és 2 csapatkórház elhelyezésére érkezett ajánlat. A városok 1890. végéig 17 lakatanyát építettek. Honvédelmi Minisztérium működése 1877–1890 között. I. kötet. 341–350. p.
39. Hadtörténelmi térképtár. Jelzete: B IX c 77/1. Honvéd területi és honvéd kiegészítő kerületi beosztás. – Landwehrterritorial- und Landwehrgänzungsbezirks-eintheilung. [M. 1:3 000 000] H. n. 1906. Cs. és Kir. kat. geogr. int. 44,5×35 cm. Színes. *Az Osztrák-Magyar Monarchia honvéd területi és honvéd kiegészítő kerületi beosztás térképe 1906-ban.*

40. Hadtörténelmi térképtár. Jelzete B IX c 96/1. Dislokation der Österr[eichische]–Ungar[ische] Wermacht. – Dislokations-Karte des k. und k. österr[eichische]–ung[arische] Heeres, der Landwehren und der Gendarmeriekorps im Jahre 1910. M. 1:1 800 000 Wien. 1910. G. Freytag und Berndt. 68×52 cm. Szines. *Az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erőinek diszlokációs térképe 1910-ben.*
41. Az 1898- évi hadrend szerint az ezred törzse és 2. osztály Kecskemétre került áthelyezésre. (Suba J.)
42. A helyőrségekben *Állomásparancsnokságok* (Militär-Station-Commando) működtek, amelyek az adott helyőrség legfelső katonai hatósága volt. Minden olyan helységben, ahol az Osztrák–Magyar Monarchia hadszervezetéhez tartozó alakulat állomásozott, a rangidős tényleges állományú tábornok vagy tiszt egyben állomásparancsnok volt. A k. u. k. Hadseregnek, a m. kir. Honvédségnek és a k.k. Landwehrnek külön állomásparancsnokságai voltak, vegyes helyőrségben a több állomás parancsnoka közül a rangidős volt az állomásparancsnok, függetlenül attól, mely hadseregbe tartozott. A hadtestparancsnokság székhelyén a hadtestparancsnok volt az állomásparancsnok, akkor is, ha nem ő volt a rangidős.
43. Az elhelyezésre lásd: Dislocationsübersicht Formationen des K.u.k. Heeres, der Landwehr, der k. u. Honvéd, des k.k.und k.u. Landsturmes und der gendarmerien im Hintrelande Wien 1918.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berkó István (1928) (szerk.): A magyar Királyi Honvédség története 1868–1918. M. Kir Hadtörténelmi Levéltár Budapest. 1928.
- Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történelmi gyökerei). In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged, 2007. pp. 601–605.
- Csüllög Gábor (2009): Történelmi régió két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, pp. 268–273.
- Csüllög Gábor (2009): Bácska térszerkezeti szerepe a honfoglalástól a 20. századig. In: Maruzsa Z. (szerk.): „A déli végeken” Tanulmányok a Magyarország és Jugoszlávia között a bácskai térségben kialakult hidegháborús konfliktusról. Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja 2009. pp. 9–20.
- Csüllög G. (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történelmi térszerkezetében. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 2. szám (No. 9.) 2010. pp. 29–37.
- Doromy József (1934): A volt cs. és kir. 83-as és 106-os gyalogezredek története és emlékkönyve, Bp. 1934.
- Gaksch József–Dimics Szilárd (1940): A volt Szabadkai cs. és kir. 86. gyalogezred története 1882–1918. Hn. 1940.
- Geschichte des K. und K. Infanterieregimentes Karl I. König von Rumaineen. Nr. 6. 1851–1917. Bp. 1908.
- Geschichte des K.U.K. Peterwardeiner infanterie-regiments N. 70. Peterwardein 1898.
- Gulyás László (2007) Vajdaság: Történelmi áttekintés. In. mű Nagy Imre (szerk.): A Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 2007. pp. 76–149. p.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék, Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiatól napjainkig. Hazai Térségfejlesztő. Budapest, 34–40. p.
- Honvédelmi Minisztérium működése 1877–1890 között. I. kötet. 341–350. p.
- Országos törvénytár. 1879. június 14.
- Országos Törvénytár. 1895. július 16.
- Suba János (2009): A határőrvidék – határvédelem a földrajzi térben In. Közép-Európai Közlemények 2009/1. szám (II. évfolyam, 1. szám No. 3.) 44–54. p.
- Wrede Alphons (1901): Geschichte der K. u. K. Wermacht. I–V. Wien. 1901.